

УДК 347.921

І.О. Журба,
здобувач Київського університету права НАН України

ВІДПОВІДАЧ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ТА СПОСОБИ ЗАХИСТУ ЙОГО ПРАВ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ

У статті проаналізовано процесуальне становище відповідача, права, обов'язки та способи захисту його цивільних прав.

Сформульовані концепції щодо предмета, об'єкта цивільних процесуальних відносин та їх співвідношення, зустрічного позову відповідача, порядку його пред'явлення, співвідношення із запереченнями відповідача.

Проаналізовані роботи вчених РФ з означеної тематики та судова практика США.

Ключові слова: відповідач, процесуальне становище, цивільний процес, спосіб захисту прав, об'єкт, предмет, зустрічний позов.

В статье проанализировано процессуальное положение ответчика, права, обязанности и способы защиты его гражданских прав.

Сформулированы концепции относительно предмета, объекта гражданских процессуальных отношений и их соотношения, встречного иска ответчика, порядка его предъявления, соотношения с возражениями ответчика.

Проанализированы работы ученых РФ по данной тематике и судебная практика США.

Ключевые слова: ответчик, процессуальное положение, гражданский процесс, способ защита прав, объект, предмет, встречный иск.

The judicial position of defendant is analyzed, rights, duties as well as the methods of the protection of his civil rights are considered.

The conceptions of a subject, an object of civil judicial relations and their correlation, a cross-action of a defendant, order of its charge, correlation with pleas.

The works of Russian scientists on these subjects as a judicial practice of the USA are analyzed.

Keywords: defendant, judicial position, civil procedure, method of a protection of rights, object, subject, cross-action.

Незважаючи на загальну презумпцію, що відповідач у справі є правопорушником, останнім часом значна увага вчених прикута до захисту його прав, зокрема шляхом звільнення від відповідальності [1]. Так, один з російських процесуалістів розпочинає аналіз з передумов захисту прав відповідача в суді, а саме: "Захист відповідача здійснюється в умовах позовного провадження, в основі якого лежить правовий конфлікт сторін, що має дві істотні особливості в порівнянні з соціальним конфліктом, – він виникає у сфері правових стосунків і вирішується за спеціальними правилами цивільного судочинства. Ці особливості визначають специфіку захисту відповідача: обсяг доступних засобів захисту, використання їх в умовах стадійної, суворо регламентованої законодавством процедури вирішення конфлікту судом. Право відповідача на захист разом з правом позивача на звернення до суду є рівнозначними елементами єдиного поняття права на судовий захист, що виходить з принципу здійснення судочинства на основі

рівноправ'я сторін, закріпленого в Конституції РФ, а також з принципу справедливого судового розгляду і права на ефективний засіб захисту, передбачений у Конвенції про захист прав людини і основних свобод” [2].

Не вдаючись до прискіпливого аналізу терміну “конфлікт”, зауважимо, що з самого початку між позивачем та відповідачем існує істотна різниця в тому, що позивач вступає в процес за принципом диспозитивності і визначає відповідача як правопорушника або особу, яка оспорує його право. Отже, відповідач змушений в такій правовій ситуації захищатися проти пред'явленого позову, оскільки в протилежному випадку в рішенні суду буде констатовано, що він програв справу, і його буде зобов'язано до вчинення певних дій або утримання від їх вчинення тощо.

І.С. Комаров зазначає: “...метою захисту відповідача проти позову є недопущення зміни його правового становища за результатами розгляду і вирішення справи”. При цьому автор вказує на те, що ця мета не повинна сама по собі унеможливити примирення сторін на взаємовигідних для них умовах [3].

Вважаємо, що таку мету завжди можна досягти в межах цивільного процесу, оскільки в справах позовного провадження не ставиться питання про “зміну правового становища” відповідача. Зокрема, його не можуть позбавити волі, визнати недієздатним чи обмежено дієздатним через те, що такими повноваженнями суд не наділений. Водночас, якщо відповідач в цивільно-правових відносинах був боржником або правопорушником, то такий його статус й буде констатований в рішенні суду, тобто будь-яких істотних змін у його правовому становищі не відбудеться.

Якщо ж розглядати активний захист відповідача проти пред'явленого позову, то у відповідача можуть виникнути не тільки негативні наслідки від розгляду справи, а й позитивні, якщо ним буде пред'явлено зустрічний позов, зокрема, якщо його було залучено до участі в справі внаслідок помилки позивача при визначенні належного відповідача. Тобто відповідач змушений був захищатися від пред'явленого позову, укласти договір про правову допомогу, витратити кошти і нерви тощо, щоб виправдовуватися, хоча ним будь-якого правопорушення щодо позивача не було здійснено, тому він вправі розраховувати на відшкодування понесених матеріальних витрат і моральної шкоди.

Тому важко погодитися з І.С. Комаровим, який бачить пасивний шлях захисту відповідачів і зазначає, що мета захисту відповідача проти позову може бути досягнута в таких випадках: а) при відмові в позові у повному обсязі або в його частині; б) при завершенні процесу без винесення ухвали; в) у разі вибуття особи, що захищається, з процесу шляхом заміни його як неналежного відповідача на іншу особу” [3].

Цей варіант також не враховує наявність позовів про визнання та вирішення інших спірних правовідносин, в яких відповідач так само може виграти справу як і позивач завдяки тому, що спірні правовідносини – це “клубок”, в якому всі суб'єкти матеріальних правовідносин взаємопов'язані і не можуть знайти спосіб з них вийти, не втрачаючи певних благ. Згідно зі ст. 124 Конституції України суд має вирішувати всі правовідносини, які виникають у державі, тому в таких відносинах відповідач може так само виграти від розв'язання спору.

Н.М. Трашкова так характеризує елементи захисту прав відповідача: “Перелік доступних відповідачеві засобів захисту включає заперечення процесуального і матеріального характеру, зустрічний позов, дії з укладення мирової угоди, а також дії, спрямовані на захист своїх інтересів при перевірці судових постанов у вищестоящих судових інстанціях і при їх виконанні” [2]. А І.С. Комаров

не виділяє “дії, спрямовані на захист своїх інтересів при перевірці судових постанов у вищестоящих судових інстанціях і при їх виконанні”, а узагальнює засоби захисту як “інші звернення до юрисдикційного органу і інших учасників процесу” [3].

Наведені концепції авторів найбільш поширені серед науковців, але важко погодитися з запропонованою ними термінологією. Так, у ст. 16 ЦК України визначені способи захисту прав судом і вони за змістом значно вузьчі ніж ті, які перераховані науковцями. Якщо в судовому рішенні зазначається про визнання права, то це лише елемент позовної заяви і, відповідно, в позові є вимоги матеріального і процесуального характеру. Тому позов і зустрічний позов не можна сприймати на стільки вузько як засоби захисту.

Якщо термінологічно, то особа звертається до суду не із засобом захисту, а вона має вимагати від суду застосування певного способу захисту її прав. Тому первісний і зустрічний позов не можна, на нашу думку, розцінювати як засіб захисту і прирівнювати їх до заперечень проти позову і особливо “інших звернень до юрисдикційного органу і інших учасників процесу”. Тобто фактично вчені під засобом пропонують розуміти дії, з чим важко погодитися.

Вважаємо, що цілісна картина діяльності позивача та відповідача складається з їх дій у суді, наданих документів тощо, що в сукупності є предметом цивільних процесуальних правовідносин, який складається із дій кожної зі сторін. Звернення ж з позовною заявою, із зустрічним позовом та інші процесуальні дії – це способи захисту власних прав кожною зі сторін, і тільки документи та докази можна розцінювати як засоби захисту.

Стратегічна позиція позивача та відповідача проявляється в тих вимогах, з якими сторони звертаються до суду, і вони доволі часто протилежні. З цього і складається загальна картина в суду про обставини справи.

Якщо ми буквально проаналізуємо зміст заперечень проти позову, то вони, на нашу думку, не збігаються за логікою та вимогами до позовної заяви (ст. 119 ЦПК), а остання з реалізованими на практиці процесуальними документами. Так, “відповідач може заперечувати проти позову, посиляючись на незаконність вимог позивача, їх необґрунтованість, відсутність у позивача права на звернення до суду або наявність перешкод для відкриття провадження у справі. Заперечення проти позову можуть стосуватися всіх заявлених вимог чи їх певної частини або обсягу” (частини 2 та 3 ст. 128 ЦПК)”.

На практиці давно вироблений “шаблон” позовної заяви, в якій виділяють: вступну, описову, мотивувальну та резолютивну частину, що, на нашу думку, й має бути відображено в ст. 119 ЦПК. І до цього положення вважаємо необхідним додати, що саме позивач має визначитися зі способом захисту власних прав (ст. 16 ЦК) і просити суд визнати його законним і таким, що відповідає обставинам справи і має бути примусово застосований, якщо відповідач не виконає вимог позивача добровільно.

Отже, заперечення проти позову так само мають викладатися у встановлених на практиці послідовності і змісті й містити: вступну, описову, мотивувальну та резолютивну частину, що спростить діяльність суду. Це положення має бути відображено у ст. 128 ЦПК. А відповідач, на нашу думку, в запереченнях проти позову може, крім перелічених обставин, просити суд визнати його неналежним відповідачем, відмовити в задоволенні позову повністю або частково, а також запропонувати інший спосіб вирішення спірних питань чи відшкодування завданої шкоди тощо.

Така систематизація інформації дозволить судам у спрощеній послідовності сприймати матеріали справи і надасть можливість виважено порівняти позиції сторін.

Крім того, позиція відповідача може бути й не така прямолінійна – заперечувати проти всіх вимог позивача, особливо, коли вони належно підтвержені. Вважаємо, позиція відповідача у справі може полягати й у визнанні прав відповідача щодо часткового або навіть повного їх задоволення, що остаточно дозволить зменшити обсяг судових витрат, які можуть бути покладені на відповідача у зв'язку з задоволенням позову. Крім того, з такої позиції найліпше просити суд про розстрочку або відстрочку виконання рішення, а, можливо, й про зміну способу виконання рішення.

Проаналізуємо також відповідний досвід США, оприлюднений російськими науковцями: “У цивільному судочинстві США (як і в російському цивільному і арбітражному процесі) одним із засобів захисту відповідача від позову є зустрічний позов. Але є і деякі особливості в застосуванні зустрічного позову в США. Це так званий “примусовий” зустрічний позов. Згідно з Правилем 13 ФПЦП зустрічною позовною вимогою є вимога, яку відповідач має до моменту заяви первісного позову позивачем, якщо така вимога виходить з угоди або події, що є основою вимоги по первісному позову, і розгляд цієї вимоги не обумовлює залучення до процесу третіх осіб. Особливість полягає в наслідках не пред'явлення такого зустрічного позову. Наслідком не пред'явлення подібного зустрічного позову в США є неможливість звернення до суду з самостійним позовом у майбутньому.

Про примусовий зустрічний позов в США говорилося в радянській процесуальній літературі. Але не було звернено увагу на те, що зазначений вище наслідок безпосередньо ФПЦП не передбачено, а виходить з відомої доктрини американського права – добровільної, свідомої відмови від наявного права (*waiver or voluntary, intentional relinquishment of a known right*) і судової практики” [4].

Незважаючи на те, А.Я. Клейменов позитивно оцінює практику застосування інституту примусового позову в цивільному процесі США для посилення змагальності сторін, пропонує її застосовувати в цивільному (господарському) судочинстві, висловимо з цього приводу декілька міркувань. Дійсно, у відповідача є вибір, чи пред'являти зустрічний позов до позивача, чи звернутися із самостійним позовом, і останній варіант А.Я. Клейменов вважає процесуальним зловживанням правом. Але ж навіть у випадку пред'явлення зустрічного позову абсолютно не факт, що українські суди об'єднають його з первісним позовом в одне провадження. Тому вести дві паралельні справи для пересічних громадян – це складне завдання, оскільки потребуватиме більших навантажень як матеріальних, так і фізичних.

Розглядаючи таку ж позицію з боку можливості врахування вимог за зустрічним позовом, це здатен зробити і позивач, розуміючи що їх відносини з відповідачем багаторівневі і не потрібно сплачувати зайвий судовий збір за те, що в нього відсудять. Тобто позов необхідно формулювати так, щоб врахувати взаємні претензії.

Головне, автор виступає категорично проти того, щоб судова практика стала домінуючою при регламентації відносин і суд здатен був посилатися не на закони, а на рішення судів і судову практику. Існує строк позовної давності, визначений ЦК, в межах якого позивач вправі звернутися до суду за вирішенням спору, ліквідацією правопорушення тощо. Якщо позивач, який звернувся з первісним позовом розуміє, що відповідач може використати час, за який неустойка може істотно збільшитися, то кількість позовних вимог в одній позовній заяві не обмежується, у зв'язку з чим раціонально комплексно вирішувати спірні

відносини, а не розцінювати використання іншою стороною свого вигідного правового становища зловживанням правом. Якщо когось не влаштовують спірні або інші правовідносини і він вважає, що його права порушуються, то він вправі звернутися до суду.

Якщо ж запровадити пропозицію А.Я. Клейменова в законодавство і позбавити права на пред'явлення самостійного позову відповідачем, якщо він не скористався правом на пред'явлення зустрічного позову спільно з первісним, у випадках, коли задоволення зустрічного позову виключає задоволення первісного позову або нівелює його підстави, то виходитиме, що суд стає на бік позивача за первісним позовом. Важко собі уявити ті матеріальні відносини, в яких сторони перед зверненням до суду не узгоджували взаємні претензії (в господарських відносинах навіть існує спеціальний термін – акт-звірки) і позивач перед зверненням до суду не знав про існування зустрічних претензій з боку відповідача.

Останнім часом багато дослідників і правотворців отримують інформацію про досвід судочинства в різних країнах світу, аналізують його на предмет оригінальності і пропонують запровадити у власну судову практику або законодавство про цивільне судочинство. Але без широкого обговорення серед наукової і практикуючої громадськості запровадження новел одразу в законодавство призводить до дестабілізації останнього.

Наведемо слова видатного юриста О.Ф. Коні: “Але в зрозумілому і нерідко благодотворному прагненні до такої переоцінки потрібно відрізнити квапливу готовність до сміливих висновків і нерозбірливих узагальнень від дійсно назрілої потреби; потрібно відділяти цінні придбання строгої і доцільної праці від захоплення самим процесом робіт по “переоцінці”, причому трапляється, що мізерні або непридатні плоди цих робіт далеко не відповідають витраченим на них силам” [5]. Остання цитата має підкреслити нашу позицію щодо новітніх гіпотез вчених загалом, а не стосовно останніх критичних зауважень.

Тому ставимося обережно до аналізованої пропозиції, оскільки вона потребуватиме чіткої регламентації і відповідних професійних дій як з боку позивача, так і відповідача, а також врахування можливих ускладнень, наприклад, коли справа розглядалася в заочному порядку.

Конструктивному аналізу підлягає пропозиція І.С. Комарова щодо питання про сторони зустрічного позову, оскільки ним обґрунтовується наявність права на зустрічний позов не лише у відповідача, але і в прокурора, державних органів, органів місцевого самоврядування, організацій або громадян у тому випадку, коли законом допускається звернення зазначених суб'єктів з самостійним позовом на захист прав і законних інтересів інших осіб [3].

Ця гіпотеза виглядає зовні абсолютно логічною, але не зовсім правильною через те, що право на первісний позов і на зустрічний відрізняються за своїм змістом, оскільки при первісному позові визначається процесуальний статус осіб (позивача, як особи, яка звернулася за захистом порушених, оспорюваних відповідачем прав). Тому для того щоб стати на бік відповідача, прокурору або іншому органу державної влади чи посадовій особі необхідно мати ґрунтовні правові підстави. Автор не відкидає можливості, коли прокурор або інший представник, який в силу наявних в них матеріалів вважатиме за необхідне представити їх суду і для цього звернеться із зустрічним позовом. Але такі випадки слід розцінювати як окремі винятки і не більше. В інших правових ситуаціях уявляється неприпустимим, щоб представники органів державної влади ставали на бік правопорушників.

Приблизно років сім назад в РФ вже підіймалася проблема безпідставного звернення прокурорів до суду в інтересах підприємств або окремих громадян, що обумовлювалося двома факторами: звільненням представників прокуратури від сплати державного мита (судового збору), а також більшим ніж у адвокатів впливом прокурорів на суддів. Цю практику жваво обговорювали як безпідставну і у зв'язку з цим незаконну. Але не пригадуємо в тій інформації випадків, коли прокурори ставали на бік відповідачів.

Для того, щоб таких правових ситуацій не було в Україні, доцільно вимагати через суд навіть у прокурорів, коли вони виступають на боці позивача і тим більше відповідача, відповідні правові підстави представництва ними інтересів фізичних та юридичних осіб, зокрема, матеріали по зверненню до них таких осіб і посилення на норми Закону України "Про прокуратуру", як основного для прокурорів нормативного акту, на підставі яких він діятиме саме в цивільному процесі.

Ініціатором перемовин з приводу укладання мирової угоди в силу правового статусу має бути відповідач по справі. Але такий варіант можливий, коли останній хоча б частково визнає позов і не бажає настання для нього негативних наслідків, що неминуче настануть у разі ухвалення судом рішення у справі хоча б про часткове задоволення позову і в подальшому, коли рішення суду буде виконуватися у примусовому порядку. В цьому конкретному випадку пропонується враховувати особистісні відносини між відповідачем та позивачем, оскільки при наявності тривалого правопорушення моральні фактори стануть на заваді укладання мирової угоди, то перемовини можуть здійснювати їх представники з дозволу або за прямою вказівкою сторін у справі.

Н.М. Трашкова з цього приводу зауважує: "Укладення сторонами мирової угоди не тотожно частковій відмові позивача від позову або частковому визнанню позову відповідачем, що не дозволяють досягти цілей захисту відповідача" [2]. Ми ж вважаємо, що мирова угода за своєю суттю є компромісом між претензіями позивача та згодою відповідача їх частково задовольнити.

Якщо ж відповідач налаштований виграти справу, то мирова угода не буде укладена, хоча й для нього участь у цивільному судочинстві, як правило, особливого задоволення не приносить, оскільки пов'язана з матеріальними витратами та моральним навантаженням.

Дискусійним є висновок білоруського вченого, який вважає: "При немайновому характері спору стороною у справі можуть виступати організації і колективні утворення, що не є юридичними особами, але до них повинна пред'являтися вимога бути організованими у визначених законом порядку і формі" [6]. Ми з таким висновком не погоджуємося принципово, і справа тут навіть не в питаннях правоздатності чи дієздатності, а в необхідності встановити в рішенні про задоволення позову конкретний обов'язок щодо конкретного суб'єкта. Наприклад, надрукувати в пресі спростування недостовірної інформації тощо.

Проблемність питання полягає в тому, що позивачами може бути невизначене коло осіб, але відповідачами таке коло осіб бути не може, тому що відповідальність мусить бути адресною.

У цій ситуації погоджуємося з українським вченим, який зазначає: "робиться висновок про те, що у випадку, якщо честь, гідність та репутацію було порушено соціальною групою (командою КВН, гуртком творчої самодіяльності, студентським театром естрадних мініатюр тощо), яка не є юридичною особою, але існує при юридичній особі і всі асоціюють її з нею, то зобов'язаним суб'єктом правовідносин щодо захисту честі, гідності та репутації слід вважати юридичну

особу, при якій зазначена соціальна група існує (в іншому випадку зобов'язаним суб'єктом буде фізична особа, що безпосередньо поширила інформацію, якою порушила честь, гідність та репутацію)" [7, с. 5]. Доповнюючи цю концепцію, можна вважати відповідачами по такій справі навіть декількох конкретних фізичних осіб, які безпосередньо поширювали таку інформацію, та автора жарту тощо.

Тому статус відповідача можна вважати головним чином сформованим, але він підлягає дослідженню в різних правових площинах, пов'язаних з особливостями його сприйняття в різних правових ситуаціях та у різних категоріях цивільних справ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Церковна О.В.* Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О.В. Церковна ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2008. – 20 с.
2. *Трашкова Н.М.* Защита ответчика в гражданском процессе : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / Н.М. Тракова. – М., 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/zashchita-otvetchika-v-grazhdanskom-protssesse#ixzz2qh3AY6bV>.
3. *Комаров И.С.* Защита ответчика против иска в гражданском и арбитражном процессе : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / И.С. Комаров. – Екатеринбург, 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/zashchita-otvetchika-protiv-iska-v-grazhdanskom-i-arbitrazhnom-protssesse#ixzz2qh2AATi0>.
4. *Клейменов А.Я.* Состязательность в гражданском судопроизводстве Соединенных Штатов Америки : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 А.Я. Клейменов. – М., 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/sostyazatelnost-v-grazhdanskom-sudoproizvodstve-soedinennykh-shtatov-ameriki#ixzz2qhCV2PRV>.
5. *Кони А.Ф.* Избранные произведения / А.Ф. Кони [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.koob.ru>.
6. *Кирвель И.Ю.* Стороны в гражданском процессе : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / И.Ю. Кирвель. – Минск, 2003. – 20 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=125030>.
7. *Стефанчук Р.О.* Цивільно-правовий захист честі, гідності та репутації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Р.О. Стефанчук. – К., 2000. – 20 с.

Отримано 12.02.2014